मराठवाड्यातील विकास पत्रकारितेचा चिकित्सक अभ्यास (लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता वृत्तपत्रांच्या विशेष संदर्भात)

स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, विद्यापीठाच्या आंतरविद्याशाखीय विद्याशाखा अंतर्गत पीएच. डी. (वृत्तविद्या आणि जनसंवाद) या पदवीसाठी सादर करावयाचा

संशोधन आराखडा

संशोधक

संजय पुंडलिकराव नरवाडे

मार्गदर्शक

डॉ. रामानंद व्यवहारे

प्रोफेसर आणि संशोधन मार्गदर्शक
वृत्तविद्या आणि जनसंवाद विभाग
श्री शिवाजी कॉलेज परभणी.

प्रस्तावना:

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील महत्त्वाचा भाग असून त्याच्या विकासाच्या प्रक्रियेत पत्रकारितेची भूमिका निर्णायक ठरते. विकास पत्रकारिता ही समाजाच्या गरजा, समस्यांचे निराकरण, आणि प्रगतीची दिशा स्पष्ट करणारी माध्यमे म्हणून ओळखली जाते. या संशोधनामध्ये मराठवाड्यातील विकास पत्रकारितेचा अभ्यास करण्यात येणार आहे, विशेषतः लोकमत, सकाळ, आणि लोकसत्ता या तीन प्रमुख वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून.

माहिती प्रसारित करून, जनजागृती वाढवून आणि धोरणनिर्मितीवर प्रभाव टाकून समाज घडवण्यात पत्रकारिता महत्त्वाची भूमिका बजावते. विकास पत्रकारिता, पत्रकारितेची एक विशेष शाखा, सामाजिक वाढ आणि शाश्वत विकासाला चालना देणाऱ्या समस्यांच्या अहवालावर लक्ष केंद्रित करते. हे कृषी, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक समानता यांसारख्या क्षेत्रातील आव्हाने, यश आणि संभाव्य उपायांवर प्रकाश टाकते.

महाराष्ट्रातील ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा प्रदेश असलेल्या मराठवाड्याला सामाजिक-आर्थिक आणि भौगोलिक परिस्थितीमुळे अनोख्या विकासात्मक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. दुष्काळ, शेतकरी संकट, ग्रामीण विकास आणि लैंगिक असमानता यांसारख्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी या प्रदेशातील पत्रकारितेची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. लोकमत, सकाळ आणि लोकसत्ता यांसारख्या प्रख्यात वृत्तपत्रांनी या विकासाशी संबंधित समस्यांना कव्हर करण्यात आणि जनमत आणि सरकारी कृतींवर प्रभाव टाकण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

मराठवाड्यातील पत्रकारितेच्या विकासात या वृत्तपत्रांच्या योगदानाचे समीक्षेने विश्लेषण करण्याचा हा अभ्यास आहे. जानेवारी २०२५ ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीतील त्यांचे लेख, संपादकीय आणि विशेष आवृत्त्यांचे परीक्षण करून, ते विकासाच्या समस्यांना किती प्रभावीपणे संबोधित करतात, लोकांचे मत एकत्रित करतात आणि प्रदेशाच्या प्रगतीमध्ये योगदान देतात याचे मूल्यांकन करणे हे संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

ही प्रस्तावना विकास पत्रकारितेची व्याप्ती आणि महत्त्व, विशेषतः मराठवाड्याच्या सामाजिक-आर्थिक परिदृश्याच्या संदर्भात समजून घेण्याचा टप्पा सेट करते. या अभ्यासाचे निष्कर्ष विकासाला चालना देण्यासाठी प्रादेशिक पत्रकारितेच्या परिणामकारकतेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतील आणि त्याचा प्रभाव वाढवण्यासाठी मार्ग सुचवतील.

समाजात पत्रकारितेची भूमिका

पत्रकारिता ही माहिती देणाऱ्या समाजाचा आधारस्तंभ म्हणून काम करते. अचूक, वेळेवर आणि सर्वसमावेशक माहिती प्रदान करून, ते नागरिकांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास सक्षम करते,

उत्तरदायित्व वाढवते आणि लोकशाही प्रक्रियांना समर्थन देते. दैनंदिन घडामोडींचे अहवाल देण्यापलीकडे, पत्रकारिता एक उच्च उद्देश देखील पूर्ण करते: समाज आणि शासन यांच्यातील पूल म्हणून काम करणे, हे सुनिश्चित करणे की दुर्लक्षित आवाज ऐकला जातो आणि प्रणालीगत समस्यांचे निराकरण केले जाते. पत्रकारितेच्या विविध प्रकारांमध्ये, विकास पत्रकारितेला एक अनन्य स्थान आहे, कारण ती सामाजिक-आर्थिक आव्हाने आणि सामाजिक प्रगतीच्या मार्गावर परिणाम करणाऱ्या संधींचा क्रॉनिकलिंग आणि निराकरण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

विकास पत्रकारिता ही एक विशेष शाखा आहे जी गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्यसेवा, पर्यावरणीय स्थिरता आणि ग्रामीण विकास यासारख्या मुद्द्यांवर अहवाल देण्यास प्राधान्य देते. पारंपारिक पत्रकारितेच्या विपरीत, जे सहसा सनसनाटी किंवा तात्काळ बातम्यांवर जोर देते, विकास पत्रकारिता सामाजिक समस्यांची मूळ कारणे, त्यांचे परिणाम आणि संभाव्य निराकरणे शोधते. तातडीच्या लक्षाची गरज असलेल्या क्षेत्रांवर प्रकाश टाकून आणि सार्वजनिक प्रवचनाला चालना देऊन, शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी ती महत्त्वाची भूमिका बजावते.

मराठवाडा: सामाजिक-आर्थिक विरोधाभासांचा प्रदेश

मराठवाडा, पश्चिम भारतातील महाराष्ट्र राज्यात वसलेला, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक महत्त्वाने नटलेला प्रदेश आहे. समृद्ध वारसा असूनही, मराठवाड्याने अनेक विकासात्मक आव्हानांचा सामना केला आहे, ज्यात वारंवार येणारा दुष्काळ, कृषी संकट, अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्यसेवेपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांचा समावेश आहे. या आव्हानांमुळे प्रदेशाच्या वाढीलाच अडथळा निर्माण झाला नाही तर सामाजिक विषमताही वाढली आहे.

हे सततचे प्रश्न पाहता माध्यमांची भूमिका अपरिहार्य ठरते. मराठवाड्यातील पत्रकारितेमध्ये विकासात्मक चिंता आघाडीवर आणून, धोरणात्मक निर्णयांवर प्रभाव टाकून आणि समुदायाच्या सहभागाला प्रोत्साहन देऊन बदलासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करण्याची क्षमता आहे. सखोल अहवालाद्वारे, माध्यम प्रणालीगत समस्या उघड करू शकतात, यशोगाथा हायलाइट करू शकतात आणि शाश्वत उपायांसाठी समर्थन करू शकतात. तथापि, प्रादेशिक पत्रकारिता ही भूमिका कितपत पार पाडते, यासाठी विशेषत: लोकमत, सकाळ आणि लोकसत्ता यांसारख्या प्रमुख वृत्तपत्रांच्या संदर्भात गंभीर परीक्षणाची गरज आहे.

विकास पत्रकारिता: व्याख्या आणि महत्त्व

विकास पत्रकारिता म्हणजे केवळ वस्तुस्थिती नोंदवणे नव्हे; सामाजिक वाढीसाठी त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणाऱ्या मार्गाने त्यांचा अर्थ लावणे हे आहे. हे केवळ इव्हेंट-आधारित

रिपोर्टिंगच्या पलीकडे संदर्भित विश्लेषण प्रदान करते, ज्यामुळे वाचकांना बातम्यांचे मोठे परिणाम समजण्यास सक्षम करते. पत्रकारितेचा हा प्रकार बऱ्याचदा अशा क्षेत्रांवर केंद्रित असतो जसे की:

1. कृषी आणि ग्रामीण विकास: शेतकरी संकट, सिंचन, पीक विमा आणि ग्रामीण रोजगार यासारखे मुद्दे.

2. शिक्षण: शिक्षण क्षेत्रातील सुलभता, गुणवत्ता आणि धोरणात्मक सुधारणा.

3. आरोग्यसेवा: वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता, सार्वजनिक आरोग्य मोहिमा आणि कुपोषण आणि रोगाचा प्रादुर्भाव यासारखी आव्हाने.

4. लैंगिक समानता: महिला आणि उपेक्षित समुदायांचे प्रतिनिधित्व, आव्हाने आणि सक्षमीकरण.

5. पर्यावरणीय शाश्वतता: संवर्धनाचे प्रयत्न, हवामान बदलाचा प्रभाव आणि शाश्वत पद्धती.

या आणि इतर गंभीर समस्यांचे निराकरण करून, विकास पत्रकारिता सामाजिक गतिशीलतेची चांगली गोलाकार समज वाढवते, धोरणकर्ते आणि नागरिक दोघांनाही कृती करण्यास प्रोत्साहित करते. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी ते अत्यावश्यक साधन बनवून अल्प-मुदतीच्या फायद्यांऐवजी दीर्घकालीन परिणामांवर भर दिला जातो.

मराठवाड्यातील पत्रकारितेची उत्क्रांती

मराठवाड्यातील प्रसारमाध्यमांच्या लँडस्केपमध्ये अनेक दशकांमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. पारंपारिकपणे प्रादेशिक वृत्तपत्रांचे वर्चस्व असलेल्या, या प्रदेशाने डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचा उदय पाहिला आहे, ज्यामुळे पत्रकारितेची पोहोच आणि प्रभाव वाढला आहे. लोकमत, सकाळ आणि लोकसत्ता या महाराष्ट्रातील सर्वाधिक वाचल्या जाणाऱ्या वृत्तपत्रांपैकी तीन वृत्तपत्रांनी मराठवाड्यातील विकासात्मक प्रश्नांवर जनमत तयार करण्यात आणि त्यांच्या समस्या सोडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

या वर्तमानपत्रांनी सातत्याने पाणीटंचाई, शेतकरी आत्महत्या, ग्रामीण बेरोजगारी अशा गंभीर विषयांवर बातम्या दिल्या आहेत. त्यांचे संपादकीय सहसा या प्रदेशाच्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांचे सखोल आकलन प्रतिबिंबित करतात, तर विशेष आवृत्त्या आणि मोहिमांनी विकासात्मक उपक्रमांसाठी सार्वजनिक समर्थन एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, मराठवाड्याच्या विकासात ते किती प्रभावीपणे योगदान देतात याचे मूल्यांकन करण्यासाठी त्यांचा दृष्टीकोन, व्याप्ती आणि प्रभाव यांचे समीक्षकीय विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये:

1. विकास पत्रकारितेचे स्वरूप समजावणे:
2. वृत्तपत्रांचा योगदानाचा अभ्यास:
3. विकास पत्रकारितेचे तांत्रिक आणि विषयात्मक विश्लेषण:
4. समाजावर होणारा प्रभाव समजावणे:
5. गुणवत्तापूर्ण विकास पत्रकारितेसाठी उपाय सुचवणे:

संशोधनाचे महत्त्व:

1. विकास पत्रकारितेची भूमिका स्पष्ट करणे:
2. मराठवाड्यातील अनन्यसाधारण परिस्थितीचे दर्शन:
3. प्रादेशिक माध्यमांच्या कार्यप्रणालीचा अभ्यास:
4. सामाजिक जागरूकतेला चालना:

गृहीतकृत्ये:

1. लोकमत, सकाळ, आणि लोकसत्ता ही वृत्तपत्रे मराठवाड्यातील विकासात्मक विषयांवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करतात.
2. या वृत्तपत्रांद्वारे मांडल्या जाणाऱ्या बातम्या आणि लेख समाजात जागरूकता निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.
3. मराठवाड्यातील विकास पत्रकारितेतील लेखन आणि मांडणीमध्ये अद्ययावत तंत्रज्ञान आणि नवकल्पनांचा प्रभाव वाढत आहे.
4. विकास पत्रकारिता ही प्रादेशिक विकासासाठी प्रभावी माध्यम ठरते, परंतु तिच्यात अधिक सुसूत्रता आणि विविधतेची आवश्यकता आहे.
5. समाजावर परिणाम करणाऱ्या बातम्यांमधून वाचकांची धारणा, प्रेरणा, आणि कृती यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

संशोधन पध्दती:

1. **सर्वेक्षण पध्दत:**

    वृत्तपत्रांचे लेख, संपादकीय, आणि विशेषांकांचा अभ्यास.

    संबंधित वाचक आणि पत्रकारांशी संवाद साधणे.

2. **प्राथमिक डेटा गोळा करणे:**

    मुलाखती, प्रश्नावली आणि गटचर्चा.

3. **द्वितीयक डेटा विश्लेषण:**

    वृत्तपत्रांतील विकास पत्रकारितेच्या बातम्यांचे चिकित्सक मूल्यांकन.

नमूना निवड:

1. **वृत्तपत्रे:** लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता
2. **कालावधी:** जानेवारी २०२५ ते डिसेंबर २०२५
3. **विषय:** शेती, पाणी व्यवस्थापन, शिक्षण, आरोग्य, आणि महिला सक्षमीकरण यांसारख्या विकास विषयक मुद्द्यांवर आधारित लेख.

पूर्वाभ्यास:

1. निवडलेल्या वृत्तपत्रांचा पूर्व इतिहास आणि विकास पत्रकारितेतील योगदानाचा आढावा.
2. मराठवाड्याच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा आढावा.

संशोधनाच्या मर्यादा:

1. केवळ तीन वृत्तपत्रांवर आधारित असल्याने इतर माध्यमांचा समावेश नाही.
2. मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांचा सविस्तर अभ्यास करणे शक्य होणार नाही.
3. वेळेची व आर्थिक मर्यादा.

संभाव्य प्रकरणे:

प्रकरण १: विकास पत्रकारिता: एक परिचय

विकास पत्रकारितेची व्याख्या व स्वरूप

विकास पत्रकारितेचा उद्देश व महत्त्व

पारंपरिक पत्रकारिता आणि विकास पत्रकारितेतील फरक

विकास पत्रकारितेची जागतिक आणि भारतीय पार्श्वभूमी

प्रकरण २: मराठवाड्यातील विकास पत्रकारितेचा इतिहास

मराठवाड्यातील पत्रकारितेचा प्रारंभ व प्रवास

सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक विकासाच्या क्षेत्रातील पत्रकारितेचे योगदान

मराठवाड्यातील प्रमुख विकास पत्रकारांचे कार्य

ऐतिहासिक घडामोडी आणि त्यांचा विकास पत्रकारितेवर प्रभाव

प्रकरण ३: संशोधन पद्धती

संशोधनाचा उद्देश आणि महत्त्व

संशोधन पद्धती: गुणात्मक आणि परिमाणात्मक

डेटा संकलनाची साधने: मुलाखती, सर्वेक्षण, आणि वृत्तपत्रांचा अभ्यास

विश्लेषण पद्धती: सामग्री विश्लेषण आणि तुलना

मर्यादा आणि अडचणी

प्रकरण ४: लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता: विकास पत्रकारितेचा अभ्यास

विकास विषयांवरील बातम्या, लेख, आणि संपादकीयांचा विश्लेषण

प्रत्येक वृत्तपत्राचा विकास पत्रकारितेतील दृष्टिकोन

प्रादेशिक व राष्ट्रीय विषयांवर वृत्तपत्रांचे योगदान

वाचकांवर पडणारा प्रभाव

प्रकरण ५: विकास पत्रकारितेतील मुख्य प्रवाह व नवकल्पना

सध्याचे ट्रेंड आणि माध्यमांची कार्यप्रणाली

डिजिटल मीडिया आणि सोशल मीडियाचा विकास पत्रकारितेतील वापर

नवकल्पनांचा अभ्यास: डेटा पत्रकारिता, मल्टीमीडिया रिपोर्टिंग

विकास पत्रकारितेच्या भविष्यासाठी संधी

प्रकरण ६: समाजावर होणारे परिणाम

विकास पत्रकारितेच्या बातम्यांमुळे समाजावर होणारा प्रभाव

जागरूकता, सहभाग, आणि निर्णय प्रक्रियेमध्ये योगदान

सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय परिणाम

सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव

प्रकरण ७: निष्कर्ष व शिफारसी

संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षांचा आढावा

विकास पत्रकारितेच्या प्रभावीपणासाठी उपाय आणि सुधारणा

भविष्यातील संशोधनाच्या दृष्टीने सूचना

समाज आणि माध्यमांसाठी सुस्पष्ट शिफारसी

संदर्भ ग्रंथ:

विकासात्मक पत्रकारिता

1. अग्निहोत्री, डी. (2010). विकास पत्रकारिता – एक अध्ययन. नवी दिल्ली: ज्ञान पब्लिकेशन.

2. मुजुमदार, एस. (2015). भारतीय माध्यमे आणि विकास पत्रकारिता. पुणे: मराठी साहित्य प्रकाशन.

3. सिंग, एम. (2008). Development Journalism in Indian Context. नई दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

4. शाह, जे. (2017). Media and Rural Development in India. मुंबई: मॅकमिलन पब्लिशिंग.

5. नाग, ए. (2009). Role of Media in Development Communication. कोलकाता: एशियन बुक्स.

भारतीय माध्यमे व पत्रकारिता

6. देशमुख, ए. (2012). माध्यमांचा इतिहास आणि विकास. औरंगाबाद: सुयश पब्लिकेशन.

7. नाडकर्णी, एस. (2016). Indian Journalism: Trends and Challenges. नवी दिल्ली: सागा पब्लिकेशन.

8. राम, एन. (2000). Press and Public Interest: Essays on Journalism in India. चेन्नई: फ्रंटलाइन पब्लिशिंग.

पर्यावरण व सामाजिक विषय

9. पाटील, आर. (2013). पर्यावरण पत्रकारिता. पुणे: स्नेह प्रकाशन.

10. सेन, ए. (2006). Social Development and Media Advocacy. कोलकाता: बुकवर्ल्ड.

11. गुप्ता, पी. (2014). Reporting on Grassroots Movements in India. मुंबई: झेंडा पब्लिशिंग हाऊस.

विकास आणि शासन

12. दास, एस. (2007). Development and Governance in Indian States. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

13. मेहता, आर. (2011). Role of Media in Promoting Governance and Accountability. जयपूर: राज बुक्स इंटरनॅशनल.

दै. सकाळ व स्थानिक पत्रकारिता

14. सकाळ माध्यम समूह. (2023). सकाळ: एक दृष्टिकोन. पुणे: सकाळ प्रकाशन.

15. सकाळ संपादकीय विभाग. (2024). छत्रपती संभाजीनगर आवृत्तीतील निवडक लेख. पुणे: सकाळ ग्रंथालय.

16. पांडे, एस. (2020). Regional Media and Development in Maharashtra. मुंबई: मॅकमिलन पब्लिशिंग.

संशोधन पद्धती

17. खरे, डी. (2015). संशोधन पद्धती आणि विश्लेषण. नाशिक: ज्ञान दीप पब्लिकेशन.

18. कोठारी, सी. आर. (2014). Research Methodology: Methods and Techniques. नवी दिल्ली: न्यू एज पब्लिशर्स.

19. माने, पी. (2019). माध्यम संशोधन तंत्रज्ञान. औरंगाबाद: प्रेरणा प्रकाशन.

इतर महत्त्वाचे संदर्भ

20. युनेस्को (1977). Mass Media in Development and Society. पॅरिस: UNESCO.

21. मॅक्केल, डी. (2010). Mass Communication Theory. लंडन: सेज पब्लिकेशन.

22. वेल्स, डब्ल्यू. (2003). Media Advocacy and Public Policy. न्यू यॉर्क: रूटलेज.

पुस्तके:

1. **पांडे, जे.एन.** (2018). *विकास पत्रकारिता आणि माध्यमांचे सामाजिक परिणाम.* नवी दिल्ली: दीप आणि दीप पब्लिकेशन्स.
2. **देशमुख, आर.टी.** (2020). *भारतीय पत्रकारितेचा इतिहास.* पुणे: साधना प्रकाशन.
3. **शिंदे, वी.डी.** (2015). *मराठी पत्रकारिता: परंपरा आणि प्रवाह.* औरंगाबाद: लोकविकास प्रकाशन.
4. **कुमार, के.जे.** (2011). *मास कम्युनिकेशन इन इंडिया.* नवी दिल्ली: जयको पब्लिशिंग हाउस.
5. **गायकवाड, एस.एन.** (2019). *प्रादेशिक माध्यमे आणि विकासात्मक पत्रकारिता.* नागपूर: विद्या पब्लिकेशन्स.

संशोधन निबंध व लेख:

1. **खरे, एम.टी.** (2017). "विकास पत्रकारितेतील भूमिका: लोकमत, सकाळ आणि लोकसत्ता वृत्तपत्रांचा अभ्यास." *जर्नल ऑफ मास कम्युनिकेशन रिसर्च*, खंड 5, अंक 3, पृष्ठ 45-56.
2. **चव्हाण, एस.बी.** (2020). "विकासात्मक पत्रकारिता आणि मराठवाड्यातील सामाजिक बदल." *मीडिया स्टडीज जर्नल*, खंड 8, अंक 2, पृष्ठ 22-34.
3. **राजूरकर, पी.जी.** (2019). "मराठवाड्यातील पत्रकारिता: ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन." *भारतीय माध्यमे आणि विकास*, पृष्ठ 78-91.

वृत्तपत्रे आणि मासिके:

1. *लोकमत* (2000-2023). विकास पत्रकारितेवरील संपादकीय आणि विशेष लेख.
2. *सकाळ* (2005-2023). ग्रामीण आणि सामाजिक समस्यांवरील अहवाल.
3. *लोकसत्ता* (2010-2023). प्रादेशिक विकासावरील बातम्या आणि विशेषांक.

ऑनलाइन स्त्रोत:

1. **प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो (PIB):** https://pib.gov.in
   - भारत सरकारच्या विविध विकास कार्यक्रमांची माहिती.
2. **इंडियन जर्नल ऑफ मास कम्युनिकेशन:**
   - https://ijmc.org.in
   - संशोधन निबंध आणि अभ्यासपत्रके.
3. **युनेस्को कम्युनिकेशन फॉर डेवलपमेंट:**
   - https://unesco.org
   - विकास पत्रकारितेवरील जागतिक दृष्टिकोन.

इतर महत्त्वाचे संदर्भ:

1. **राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSSO):** विकासाच्या विविध पैलूंवर डेटा.
2. **भारतीय जनसंपर्क परिषद:** विकास पत्रकारितेचे मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण साहित्य.
3. **माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार:** विकास पत्रकारितेसाठी धोरणे आणि उपक्रम.

परिशिष्ट्ये:

1. सर्वेक्षण प्रश्नावली
2. मुलाखतींचे नमुने
3. अभ्यासासाठी निवडलेल्या लेखांचे तक्ते
4. विकास पत्रकारितेच्या निवडक बातम्यांचे नमुने

मार्गदर्शक

डॉ. रामानंद व्यवहारे
प्रोफेसर आणि संशोधन मार्गदर्शक
वृत्तविद्या आणि जनसंवाद विभाग
श्री शिवाजी कॉलेज परभणी.

संशोधक

संजय पुंडलिकराव नरवाडे